

Sredn'ovekovno staklo na Balkanu (V—XV vek) verre médiéval aux Balkans (V^e—XXe s). Recueil des travaux. Conférence internationale, Belgrade, 24—26 avril, 1974, Belgrad, 1975 (Académie Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Éditions spéciales, no. 3). 247 p. + figuri în text, planuri și planșe alb-negru.

După cum arată titlul și subtitlul, volumul pe care-l prezentăm este o culegere de comunicări ținute cu prilejul Conferinței internaționale sau Colocviului cu tema „Sticlăria medievală în Balcani”, care a avut loc la Belgrad, între 22—24 sau 24—26 aprilie 1974 (în subtitlul în limba sârbă apare de două ori „22—24”, iar în traducerea franceză a subtitlului și în cuprinsul volumului, la p. 237 și 239, apare „24—26”; presupunem că ultima este data cea adevărată). La acest colocviu au participat specialiști din Iugoslavia, Bulgaria, Turcia, U.R.S.S., Italia, Anglia și S.U.A. De remarcăm lipsa din Peninsula Balcanică a vreunui reprezentant din Grecia, România și Albania. Din totalul de 24 comunicări, 13 au fost ținute în limba franceză, cîte patru în limbile germană sau engleză, una în limba italiană și cîte una în limbile sârbă și croată. În volum, comunicările în limbi străine sînt însoțite de cîte un rezumat în limba sârbă, iar cele în croată și sârbă, de cîte un rezumat în limba franceză sau italiană.

„Cuvîntul de deschidere” și „Concluziile” de Djurdje Bošković au text dublu, sârb și francez. La fel și articolul despre expoziția de sticlărie, organizată cu prilejul colocviului (p. 237—241).

În cuvîntul de deschidere (p. 3—4), Dj. Bošković arată importanța problemei care constituie tema conferinței, prima cu acest subiect în Balcani. În continuare își exprimă dorința și încrederea că rezultatele ultimelor cercetări care vor forma obiectul comunicărilor și discuțiilor care le vor urma vor duce la o mai bună cunoaștere a problemei sub diferitele ei aspecte, fără să-și facă iluzia că prin Colocviul de la Belgrad se va da răspuns definitiv tuturor chestiunilor privind tema respectivă.

Comunicările propriu zise, inseriate oarecum cronologic, încep cu Sonja Petru, Ljubljana, *Das späetantike Glas in Slowenien* (p. 5—10, plus două planșe), care face cunoscute mai multe vase de sticlă întregi (urcioare,

pahare, fiole, balsamarii), unele adevărate piese de lux, decorate cu fir sau foiță de aur, din secolele III—V, descoperite majoritatea în morminte din orașul Ljubljana și din diferite alte localități de pe teritoriul Sloveniei. Din păcate, nici în text, nici în cele două planșe, una cu desene și cealaltă cu fotografii, nici în fig. 1, nu se dă vreo indicație despre mărimea vaselor. În schimb, sînt deosebit de valoroase precizările cronologice din text în legătură cu vasele prezentate.

Donald B. Harden, Londra, *Some Lombard glasses of the 6th and 7th centuries* (p. 11—32 și două planșe), prezintă două mici amforete (*amphoriskoi*), un ryton și două cupe de sticlă colorată, frumos decorate, găsite într-un mormint lombard din nordul Italiei, la un loc cu o fibulă digitată de argint aurit, o cruculiță, o aplică și o pereche de cercei de aur, toate ajunse în 1887 la British Museum. Cu acest prilej analizează vase asemănătoare din cimitirile lombarde de la Castel Trosino și Nocera Umbra, făcînd considerații asupra sticlăriei lombarde, interesante îndeosebi pentru teritoriile de nord-vest ale Iugoslaviei.

Iulia L. Șăpova, Moscova, *Le verre byzantin du Ve—XIIe siècles* (p. 33—48), după ce observă cît de pușin se cunoaște sticlăria byzantină, se ocupă cu studii chimico-tehnologic al acesteia, ajungînd la concluzia că prelucrarea sticlei la Bizanț se bazează pe trei tradiții de producție: tradițiile romană metropolitană și provincială și tradiția siriiană. Dintre acestea tradiția romană provincială, potrivit căreia sticla se prelucra dintr-un triplu amestec: sodă, calcaruri de diferite specii și nisip, masa sticloasă decolorîndu-se cu oxid de magneziu, este cea fundamentală.

Ljudmila Plesničar-Gec, Ljubljana, *Bicchieri vitrei tardoantichi di Emona* (p. 49—51), constatînd sărăcirea formelor de vase de sticlă în epoca romană târzie, cînd predomină paharele, prezintă pahare din secolele IV—V descoperite la Emona, caracterizate prin

forma tronconică, cu gura evazată și pereții foarte subțiri, de culoare verde deschis.

Zdenko Žeravica, Banja Luka, *Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI—XII Jahrhundert* (p. 53—61 și 4 planșe), prezintă fragmente de brățări de sticlă colorată de la Popovica, în Serbia de est, pentru care găsește analogii în România, la Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare și Isaccea. În partea a II-a a comunicării se ocupă cu tehnologia acestor obiecte de podoabă, încercând să facă o delimitare între produsele de import și cele locale.

Mirjana Ćorović-Ljubinković, Belgrad, *Quelques problèmes relatifs au verre médiéval en Serbie* (p. 63—70), bazându-se pe existența cuvîntului „sticlă” la toate popoarele slave, ajunge la concluzia că acestea au cunoscut sticlă de la romano-bizantini, înainte de secolul al VII-lea, cînd a avut loc împrăștierea slavilor. Aceștia au trăit în contact permanent cu Bizanțul, care a moștenit tehnica prelucrării sticlei de la romani. Autoarea aduce importante dovezi arheologice și literare în sprijinul prelucrării neîntrerupte a sticlei în secolele IV—X, și chiar a picturii pe sticlă la Bizanț, cel puțin cu începere din secolul al IX-lea. Pentru secolul al XII-lea găsește analogii între vitraliile bisericii Pantocrator de la Constantinopol și Studenica din Serbia. Sub influența Bizanțului, în toate orașele importante din țările slave (Staro Mesto, Kiev, Preslav etc.), au luat naștere ateliere pentru prelucrarea sticlei încă din secolele IX, X, XI. În Serbia nu poate fi vorba de import de sticlă din Occident înainte de secolul al XIV-lea.

Duška Minić, Belgrad, *L'apparition et la diffusion des bracelets en pâte de verre dans les localités de fouilles médiévales en Yougoslavie* (p. 71—78, text sîrb și p. 78 rezumat francez), face mai întîi o observație puțin conformă cu realitatea, că brățările din pastă de sticlă „aparțin grupului puțin numeros de podoabe de sticlă” din evul mediu, acestea fiind răspîndite în secolele IX—XIII în spațiul locuit de slavi. După aceea observă just că în Iugoslavia, astfel de obiecte de podoabă se întîlesc mai ales în acele regiuni care în secolele XI—XII au trăit în contact direct cu Bizanțul sau sub influență bizantină.

Nevenka Božanić-Bezić, Split, *Alcune notizie sull'uso del cristallo di rocca in Dalmazia* (p. 79—87, limba croată, cu rezumat în limba italiană, p. 87—89 și două planșe), arată că în Dalmatia cristallul de rocă (stîncă) a început să fie întrebuințat către sfîrșitul secolului al XII-lea, de cele mai multe ori pentru obiecte de întrebuințare și artă bisericească.

Verena Han, Belgrad, *Une trouvaille de verre syrien du XIVe siècle en Serbie* (p.

91—99 + 4 fig.), publică două fragmente de sticlă descoperite cu prilejul săpăturilor efectuate în 1933/1934 în fața bisericii patriarhale din Peć, ajungînd la concluzia că ele provin dintr-o „lampă de moschee” din secolul al XIV-lea, purtînd inscripție cu litere de aur pe fond de email albastru. Lampă provine cel mai probabil de la Damasc și se presupune că ar fi fost dăruită patriarhiei din Peć de Olivera Despina, fiica despotului Lazăr al sîrbilor și soția lui Balazid I, fiind unica descoperire de sticlă siriană pe teritoriul supus de sultanul turc.

Robert J. Charleston, Londra, *Some English finds of medieval glass with Balkan analogues* (p. 101—108 și trei planșe) aduce la cunoștință unele fragmente de vase de sticlă din epoca feudală (secolele XIII—XIV), descoperite pe teritoriul Angliei, care și găsește analogii în Peninsula Balcanică.

Urmează două comunicări asemănătoare despre sticlăria pe teritoriul primului stat bulgar. În cea dintîi: Georgi Džingov, Sofia, *Sur l'origine de la verrerie en Bulgarie au Mogen Age* (p. 109—114), stăruie asupra marii răspîndiri a produselor de sticlă și a existenței unor ateliere de sticlărie la Pliska, Preslav și Hissar, în secolele IX—X. În atelierul de la Patleina, lîngă Preslav, se „fabrica” sticlă de geamuri, vase și, poate, brățări; în cel de la Seliște, din apropiere, numai mozaic, iar în cel de la turnul nr. 26 de la cetatea Hissar, probabil brățări de sticlă. Se fac considerații și asupra compoziției chimice și a tehnologiei „fabricării”, recunoscîndu-se că nu este vorba de o creație originală bulgară, ci de un împrumut din Imperiul bizantin, în special după convertirea oficială a bulgarilor la creștinism, în 865, dată după care sînt fixate în timp și cele mai vechi ateliere de sticlă „bulgare”. Nu se face nici o mențiune despre eventuala prezență a unor meșteri „bizantini”, care să fi lucrat în atelierele menționate.

În cea de-a doua comunicare: Živka Vžarova, Sofia, *Zum Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien (8—10 Jh.)* (p. 115—121, plus cinci planșe), dă mai multe detalii despre atelierele și mai ales despre cuptoarele de sticlărie de la Preslav, Seliște, Patleina, Hissar și Pliska, cele două cuptoare din ultima așezare fiind descrise cel mai amănunțit. În continuare se arată așezările feudale timpurii din Bulgaria în care s-au mai găsit obiecte de sticlă: Popina, Garvăn, Bdinzi, Devnja, lîngă Varna, Mirkovo, în regiunea Sofia ș.a. În încheiere autoarea caută să deosebească produsele locale de sticlărie de cele de import, fără să-și pună problema prezenței unor meșteri sau măcar a unei influențe bizantine asupra producției locale.

Semavi Eyice, Istanbul, este singurul care prezintă numai un rezumat al comunicării intitulate: *De la place de l'art de verrerie dans l'éclairage des intérieurs à Byzance* (p. 123—125), precizând de la început că este vorba numai despre luminatul bisericilor bizantine. În acest scop sticla era folosită: a) la ferestre, sub formă de geamuri și vitralii și b) în interior, pentru luminatul artificial, sub formă de lampioane, acestea din urmă atrinse de lanțisoare sau fixate în candelabre (*polycandilla*) sau lustre.

Valo Valov, Veliko Tirnovo, *Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Tirnovo de la fin du XII-ème à la fin du XIV-ème siècle* (p. 129—141, cu 8 fig. în text și două planșe). Bazându-se pe observațiile și materialele arheologice rezultate din săpăturile din fortăreața Tzarevetz, între 1966—1969, în special pe terasa de la nord de „turnul lui Balduin”, autorul ajunge la concluzia existenței unor ateliere de prelucrat sticla în capitala Asăneștilor. S-au descoperit fragmente de vase și chiar 1 000 de fragmente de brăări de sticlă, dintre care numai o parte sînt socotite producție locală. Mărgelele de sticlă sînt rare. De asemenea, o raritate sînt fragmentele de geam și buciile (*tesserae*) de mozaic, fără să se precizeze dacă este vorba de mozaic parietal sau pavimentar.

În *La verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen Âge* (p. 143—155, plus 8 planșe), Astone Gasparretto, Veneția, demonstrează cu documente scrise și cu numeroase fragmente de vase de sticlă descoperite în săpături arheologice că în secolele XI—XII Veneția și Murano au importat vase de sticlă și au învățat meșteșugul sticlăriei de la Corint, „adeverată punte de legătură între Orientul euroasiatic și Mediterana”, după care, plină în secolul al XV-lea inclusiv și chiar după aceea, cele două centre din laguna venețiană au împrăștiat produsele lor de influență orientală în bazinul Adriaticii, Italia, Ungaria, Boemia, Polonia și în tot restul Europei. În continuare, Magdalena Stantcheva, Sofia, *Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIV—XVe s.* (p. 157—166), aduce dovezi materiale din săpăturile arheologice pe care le-a efectuat în orașul Sofia, despre răspîndirea sticlei venețiene în capitala Bulgariei, în secolele XIII—XIV și după aceea, în secolele XV—XVII, în cea mai mare parte prin intermediul orașului Dubrovnik.

Tot de origine venețiană este majoritatea absolută a sticlăriei din secolele XIV—XV, descoperită în Bosnia și Herțegovina, cu a cărei clasificare, după caracteristicile formale, se ocupă Pavao Andjelić, Sarajevo, în *Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine* (p. 167—175,

plus 6 planșe). Autorul împarte produsele de sticlă în: pahare (5 categorii), talere (farfurii), sticle (carafe), geamuri și placă în formă de medalion.

Un caracter aparte îl are comunicarea prezentată de Marija Bajalović-Hadži-Pešić, Belgrad: *Influence du verre sur le façonnement de certains récipients en céramique* (p. 177—182), în care se arată că în cursul secolului al XV-lea, în Balcani și în țările dunărene, ceramica a împrumutat anumite forme și detalii decorative de la unele vase de sticlă (cupe împodobite cu picături în relief ș.a.), importate îndeosebi prin mijlocirea orașelor Dubrovnik și Tesalonica.

În *Contribution à l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie-Gobele de Kakanj* (p. 183—186), Ljiljana Tomić, Visoko, publică un pahar tronconic, cu gura largă, de culoare verde-gălbui, cel mai probabil de origine venețiană, din secolul al XIV-lea, descoperit în timploșor într-un mormînt de la Kakanj și păstrat în muzeul din Visoko, în Bosnia.

Ekaterina Manova, Sofia, *Die Glasverwendung in den spätmittelalterlichen bulgarischen Städten (XII—XIV Jh.)* (p. 187—195), prezintă sintetic stadiul cercetării și al descoperirilor cu privire la produsele de sticlă pe teritoriul Bulgariei, în secolele XII—XIV. Autoarea se pronunță împotriva afirmațiilor nesustinite cu dovezi sigure despre producția locală a unor vase și podoabe de sticlă. În continuare arată că în perioada respectivă produsele de sticlă (geamuri, vase, podoabe, smălțuri, mozaicuri) erau larg răspîndite în orașele de pe teritoriul Bulgariei. O hartă cu aceste orașe (p. 189) însoțește textul. În încheiere sînt menționate pentru importul de produse de sticlă în Bulgaria, orașele Veneția, Genova și Ragusa. Nici o mențiune despre Bizanț — considerat probabil cunoscut —, pentru începutul perioadei în discuție!

Marian Wenzel, Londra, *Analysis of some glass from Hercegovina* (p. 197—213 + 6 planșe) comunică rezultatele analizei spectrografice a nouă fragmente de vase de sticlă romane și medievale din Herțegovina. Robert Brill, de la Corning Museum of Glass, Corning, New York, care a efectuat analiza, adaugă rezultatele tehnice ale acesteia (p. 215—128).

Într-o altă comunicare de același caracter, intitulată: *Études chimiques du verre médiéval trouvé dans certaines régions de la Yougoslavie* (p. 219—223), Milutin A. Jovanović, Belgrad, aduce la cunoștință rezultatele analizelor chimice ale unor eșantioane de sticlă din câteva așezări medievale situate în diferite ținuturi ale Iugoslaviei, ajungînd la concluzia generală că toate sînt pe bază de bioxid de siliciu și în întregime sodico-calcice, cu un conținut

mai mare sau mai mic de oxid de magneziu și oxid de aluminiu.

Ultima comunicare are un caracter mai general și poartă titlul: *La verrerie dans les villes et aux demeures des fonctionnaires et grands propriétaires terriens dans les pays balkaniques (1480—1660)*. Autorul ei, Bogumil Hrabac, Belgrad, studiază îndeosebi pe bază de documente de arhivă și pe descrieri de epocă, răspîndirea produselor de sticlă în Peninsula Balcanică, în timpul stăpînirii turcești. Cum era de așteptat, cel mai bine cunoscut sub acest aspect îi este teritoriul Iugoslaviei. Cei care foloseau cel mai mult produsele de sticlă sub toate aspectele (geamuri, vitralii, lămpi, lustre, oglinzi, veselă, podoabe) erau funcționarii și feudații turci. Pentru luminatul și împodobirea moscheilor și a băilor turcești se folosea de asemenea o mare cantitate de sticlă, de preferință colorată. Sticla sub diferitele ei forme era adusă de la Veneția, Murano, Dubrovnik și din Orient. În ultimele decenii ale secolului al XIV-lea a început producția de sticlă și în unele orașe din Balcani (Adrianopol, Tesalonica ș.a.). Cei care se îndeletniceau îndeosebi cu comerțul sticlei erau negustorii ragusani și evrei, ultimii stabiliți mai ales în centrele menționate și în altele ca: Valona, Durazzo, Constantinopol, Sarajevo, etc.

Cu prilejul colocviului a fost organizată în localul Academiei, de către Institutul de studii balcanice, în colaborare cu alte instituții din capitala Iugoslaviei și din provincie, o mică expoziție de sticlărie medievală, cu piese descoperite în ultimii 15 ani pe teritoriul Iugoslaviei. Asupra conținutului și scopului ei referă pe scurt Vercna Han, Belgrad, în: *Exposition de la verrerie médiévale provenant de quelques localités en Yougoslavie* (p. 236—239, text sîrb și p. 239—241, text francez).

Volumul se încheie cu: *Conclusions pré-sentées à la Conférence internationale pour l'étude de la verrerie médiévale dans les Balkans* (p. 245—247), de Djurdje Bošković, Belgrad. Constatînd că în urma colocviului cunoștințele asupra sticlăriei medievale în Balcani s-au îmbogățit mult, vorbitorul observă că totuși au rămas unele chestiuni care au primit răspunsuri mai puțin satisfăcătoare, oprindu-se asupra a trei dintre ele:

1. Există sau nu continuitate între producția de sticlărie a antichității tirzii și cea medievală? — la care amintește răspunsul dat altădată cu fenomenul pe care l-a denumit: „urbanizare-deurbanizare-reurbanizare”.

2. A doua chestiune ar fi aceea a existenței sau inexistenței unei producții autohtone în evul mediu balcanic, cu excepția celei de la Dubrovnik, arătînd că în această privință mai este nevoie de unele precizări în plus față de cele aduse de comunicările prezentate de unii specialiști bulgari.

3. A treia chestiune, strîns legată de precedentă, este aceea a circulației produselor de sticlă, în cazul că este vorba de o producție locală, în sensul că trebuie identificate precis centrele de producție balcanice și aria de răspîndire a produselor lor.

Conferința internațională asupra sticlăriei medievale în Balcani, ținută la Belgrad în 1974, și comunicările adunate în volumul aici prezentat reprezintă o contribuție valoroasă pentru mai buna cunoaștere a unui meșteșug și a unei arte cărora arheologia balcanică abia în ultimul timp a început să le acorde o atenție mai mare. Ea înseamnă totodată un bun pas înainte în cunoașterea procesului de dezvoltare a culturii materiale și spirituale, a istoriei popoarelor din Balcani.

I. Barnea